

Bibó-émlékkönyv 1979¹

DOKUMENTUMFILM

RÉZ PÁL (*Jászai Mari téri otthonában felolvassa az emlékkönyvhöz írt szerkesztői előszavát*): „Amikor 1978 őszén azzal a javaslattal kerestem fel Kenedi János, hogy állítsunk össze tisztelegő könyvet mintegy ajándékként Bibó István 70. születésnapjára, 1981. augusztus 7-re, örömmel csatlakoztam a vállalkozáshoz. Senkit sem becsültem annyira a magyar szellemi életben, mint Bibót, máig féltve őrzöm minden fájdalmasan kevés emlékemet róla, így egyetlen hozzám intézett kedves levelét. Eszembe jutott, amit egy barátom mondott. Tehetséges, színes, sőt zseniális ember sok van Magyarországon, kiváló írók, zenészek, tudósok, festők – de római jellem csak egy: Bibó. Erre gondoltam, és arra, hogy Bibó István bármilyen szerény, ennek az ajándéknak talán örülni fog.”

(Göncz Árpádnál, a Vérhalom téri elnöki rezidencián)

NÓVÉ BÉLA: Jól van, akkor hát beszéljünk, ha Elnök úr is úgy gondolja.

GÖNCZ ÁRPÁD: Jó, jó.

N. B.: Közben megjönnek majd a kávéink is.

G. Á.: Jól van.

N. B.: Először is köszönjük, hogy fogadott bennünket.

G. Á.: Nagy dolog! (*Nevetve grimaszol hozzá.*)

N. B.: Igen? Hát jó. Azt írja elnök úr valahol egy cikkében: „Bibó István az életem része lett.”

G. Á.: Persze.

N. B.: Majd így folytatja: „Nagyon remélem, ha megkérdeznék, ő is ugyanezt mondaná rólam.”

G. Á.: Jó, hát ebben igazam volt.

N. B.: Önnek barátja volt Bibó István?

G. Á.: Persze.

N. B.: Talán több is annál...

G. Á.: Azt hiszem, igen.

¹ Az itt olvasható beszélgetések az azonos című dokumentumfilm lejegyzett szövegét tartalmazzák. A filmben közreműködtek: Andrásfalvy Bertalan, ifj. Bibó István, Dalos György, Duray Miklós, Göncz Árpád, Illyés Mária, Kenedi János, Kis János, Kodolányi Gyula, Konrád György, Kovács István, Radnóti Sándor, Réz Pál, Szilágyi Sándor, Tornai József, Vajda Mihály. Történész-beszélgetőtárs: NóvÉ Béla. Produkciós asszisztens: Benyó Éva, Kecse Ibo-lya. Hangmérnök: Belovári Tibor, Kapcsos Vince, Perger István. Szerkesztő-vágó: Sívó Júlia. Fényképezte: Surányi z. András, Visky Ábel. Rendezte: Surányi z. András. Gyártásvezető-producer: Szederkényi Miklós. Stúdióvezető: dr. Buglya Sándor. Göncz Árpád volt köztársasági elnök közcélú felajánlásával és a Budapesti Nyílt Társadalom Intézet Alapítvány támogatásával készítette a Dunatáj Alapítvány.

N. B.: Milyen értelemben?

G. Á.: Hát abban az értelemben, hogy a gondolkodásmódomra és az egész világszemléletemre komoly hatása volt.

N. B.: És túl ezen sorstársai is lettek egymásnak.

G. Á.: Persze, sorstársak.

N. B.: Hat év börtönnel.

G. Á.: Igen. Most ez talán furcsán hangzik, de ha eszembe jut, nem a börtön rossz oldala, a kínos oldala maradt meg bennem, hanem az emberi része, a tudatos egymásra utaltság, barátság és...

N. B.: Egymás sorsának vállalása?

G. Á.: Persze. Hát próbáltuk volna nem vállalni! (*Nevet.*)

N. B.: És ez a börtönbeli barátság a '63-as szabadulásuk után is megmaradt, sőt a családjaikra is kiterjedt...

G. Á.: Folytatódott, természetes. Hát ez igazi barátság volt, nemcsak amolyan formális.

N. B.: Erről elnök úr szép vallomást írt a *Bibó-életrajz*-ba is. Aminek, rá emlékezve, ezt a címet adta: *Élet és szó – egy anyagból.*

G. Á.: Igaz, ez így van. Abszolút hiteles minden gondolata és az egész élete is. Én őszintén szólva keveslem a Bibó-kultuszt. Bibó szavai s az élete mintaként szolgálhat ma is, és az az érzésem, hogy szükség volna rá, hogy az arca megjelenjen a világban újra, hogy láthatóan megjelenjen. Nem tudom, igazat adsz-e nekem.²

KENEDI JÁNOS: '67-68-ban a Budapester Rundschau szerkesztőségében dolgoztam két nagyszerű kollégával. Az ő beszélgetésük kapcsán lettem igazán kíváncsi, ki is az a Bibó, akiről beszélgetnek és vitatkoznak egy szerkesztőségi napon. És a vitájuk végén bementem a Széchenyi Könyvtár hírlaptárába hogy megnézzem, mit olvashatnék Bibótól, és rögtön a kezembe került *A magyar demokrácia válsága*. Tulajdonképpen Horváth Zoltán és Esterházy Mátyás is erről a tanulmányról beszéltek nagy elismeréssel, de világnézeti különbözőséggel is. És nekem ez nagyon inspiratív volt, hogy van egy szerző, akít két egészen különböző gondolkodó egyformán értékel és nagyra becsül.

DURAY MIKLÓS: Elszakított területen az ötvenes-hatvanas években Bibó Istvánt megismerni nem lehetett. Én a hetvenes évek közepén találkoztam először az ő nevével.

N. B.: Hol?

D. M.: Említésből. És aztán sikerült megszereznem néhány kiadványt, például a *Harmadik utat*, ami azt hiszem, Londonban vagy hol jelent meg, és akkor elkezdtem őt olvasni.

² Göncz Árpád a *Bibó-életrajz*-ban közölt írásán (*Élet és szó – egy anyagból*) kívül interjúiban és emlékezéseiben gyakran idézte barátja és rabsorsa alakját. Például ezzel az epizóddal: „Emlékszem, egyszer a börtönben álmainkat meséltük egymásnak, és azt mondta: »Borzasztó álmom volt az éjjel: tél volt, havazott, álltam egy szobortalapzaton, rettenetesen fáztam, szerettem volna leszállni onnan, de nem tudtam...« Ezt sosem fogom elfelejteni, és az a benyomásom, hogy Bibó ma ott áll egy szobortalapzaton, rettenetesen fázik és képtelen leszállni onnét.” (*Elhangzott: a Bibó-konferencián Szegeden, 1992. november 5-én.*)

KONRÁD GYÖRGY: Először fogalmam sem volt, ki ez a Bibó István. Nézttem, hogy nem Lajos? De nem Lajos volt, és nem novellista. És olyan esszéket olvastam az ő szerzőségéből, amelyek egészen magukkal ragadtak. Azt mondhatnám, hogy a legjelentősebb, a legfigyelemreméltóbb magyar politikai történetfilozófiai gondolkodónak tartottam.

TORNAI JÓZSEF: A magyar értelmiségi barátaim a lehető legjobb véleménnyel voltak Bibóról. Szóval óriási tisztelet övezte, és ugyanígy, hát az nagyon érdekes, az MDF-ben is hatalmas szerepet játszott, az MDF mozgalmában, Bibó tudományos munkássága.

VAJDA MIHÁLY: Amit politikában gondolok, azt hiszem, mindent Bibótól tanultam. Ő mindenkit elfogadott valahogy. Ez számára alapvető fontosságú volt, hogy csak úgy lehet egy világot emberivé és elfogadhatóvá tenni, ha megpróbálunk egymással kompromisszumot kötni.

DALOS GYÖRGY: Ő az utóvédharcok embere volt. Egyáltalán nem lehet azt mondani, hogy ő egy '56-os nagy közszereplőnek indult volna, mint ahogy Nagy Imre vagy Maléter Pál. Hanem ő pont az utóvédharcok embere, aki nem a jugoszláv követségen van, hanem a városban, és 1957 májusáig szabadlábban hagyják. És ez idő alatt mindent elkövet a forradalom népszerűsítéséért, amelyből ki is bújhatott volna. Tehát, bár nem kellett volna, ő vállalta ezt a szerepet.

RÉZ PÁL: Ő most nincs köztünk, Bibó. A politikában végképp nincs, nem is volt. Olyan volt, aki az emberek fejében jelen van, de az intézményeinkben, a kormányzatunkban kevésbé van jelen, és azt kell hogy mondjam, akármilyen hülyén hangzik, hogy bizonyos értelemben véve a rendszerváltás utáni húsz év óriási csalódás lett volna neki. Szerencséjére, hogy ilyen blaszfémikusan fogalmazzak, már nem érte meg.

KIS JÁNOS: A gondolat, hogy Bibó István előtt a magyar értelmiségnek valahogy kollektíven tisztelegnie kellene, Kenedi Jánostól ered. Úgy tűnik nekem, hogy ez '77-78-ban lehetett, amikor már létezett, hírt adott magáról egy kör mint demokratikus ellenzék. Tudni lehetett, hogy ez egy külön kör a magyar értelmiségen belül, és hát a kérdés nem egyszerűen úgy merült fel, hogy Bibó Istvánnak kijár a tisztelet, hanem úgy is, hogy ez olyan vállalkozás lehet, amiben nem vagyunk magunk.

DURAY MIKLÓS: Volt egy idegen hatalmat kiszolgáló magyarországi kormányzat 1947-től 1990-ig vagy '89-ig, és ebben az időszakban, '78-79-ben kialakult egy értelmiségi összefogás, amely különböző irányultságú embereket, gondolkodókat össze tudott fogni egy eszme körül, és ennek az eszmének a megtestesítője Bibó István volt.

VAJDA MIHÁLY: És ennek a megnyilvánulása volt a *Bibó-émlékkönyv*, hogy kimondjuk azt, amit gondolunk. Ebben nem cenzúrázott vagy öncenzúrázott írások voltak, hanem olyanok, amiket mindenki úgy írt meg, ahogyan gondolja. Na most, ami ehhez még pluszban jön, és ami sajnos azután nagyon hamar elveszett, az az, hogy népiesek és urbánusok nem egymás ellen, hanem a rendszer ellen hadakoztak.

KENEDI JÁNOS: Arról, hogy én ezt az emlékkönyvet kezdeményezem, a következők tudtak még Bibó életében: Donáth Ferenc, Kis János, Bence György, Réz Pál, Szűcs Jenő. Ja, és ez nagyon fontos, aki legelőször tudott róla, az Eörsi István volt, akivel jóval korábban beszéltem erről, mint bárki mással. Valami más tárgyú vita kapcsán ő azt mondta, hogy ez tetszenék neki, és ha valamihez, ehhez szívesen adná a nevét. Ő azért hosszú ideig ingadozott a legalitás és az illegalitás között, de akkor ehhez, amit

javaslok, egy *Bibó-émlékkönyvhöz* azonnal adna írást. És ő volt az első tényleg, aki adott is az emlékkönyvhöz.

RÉZ PÁL: Egyszer följött, azt hiszem, Kenedi János, hogy terveznek egy ilyen emlékkönyvet, és mondtam, hogy jó, persze. És azt én nem tudtam, hogy ez annyira politika lesz, mert ők valószínűleg már tudták. Ugye hát ők politikusabb alkatok voltak, én nem vagyok az. Én azt hittem, hogy ez egy Bibó-émlékkönyv, kész. Azt sejtettem, hogy nem biztos, hogy ez megjelenhet, hát akkor szamizdat lesz. És akkor elkezdődött a dolog és Halda Alizka fölajánlotta, hogy a lakásán összejöhetünk. Ugye, ő egy született forradalmár volt, illegális, és Budán volt egy kis lakása, ahol találkoztunk. Hogy ki állította össze azt a kuratóriumot vagy szerkesztőbizottságot, ami tíz emberről állt, nem tudom. Gondolom, hogy a „kemény mag”. Tehát, ugye, Kis János, Bence, Kenedi.

KIS JÁNOS: Emlékeim szerint például abban, hogy Csoóri Sándort meg kell hívni, azonnal valamennyien egyetértettünk. Ez közös gondolat volt, hiszen Bibó István a népi táborhoz tartozott, majd pedig 1956-ban a Parasztpárt delegálta őt a Nagy Imre-kormányba. Tehát evidens volt, hogy nekik ebben az emlékkönyvben jelentős szerepet kell játszaniuk, és hát Csoóri volt, noha Illyés még élt, ő volt a politikailag aktív vezető személyiség az ő körükből. Emlékeim szerint Kenedi János javasolta Réz Pali és Szűcs Jenőt, Tordai Zádor pedig Réz Pali ötlete volt. Göncz Árpádot Donáth Feri javasolta.

N. B.: Halda Alizt?

KIS JÁNOS: Halda Aliz nagyon magától értetődő volt valamennyiünk számára. És akkor nem is tudom, kimaradt-e még valaki...

N. B.: Megvan a tízesfogat, én úgy számolom.

KIS JÁNOS: Azt hiszem, megvan a tízesfogat. Ugye, Tornai József az, aki később került be, amikor Csoóri egy lépéssel hátrább lépett, és ő átvette a helyét a szerkesztőbizottságban.

KENEDI JÁNOS: Rengeteg vita volt a szerkesztőségi értekezleteken. Voltak elveink, amit ma nem tudom, hogy ma kiállnák-e a próbát, de akkor úgy gondoltuk, hogy ragaszkodunk hozzájuk. Ezek a felkérésre is vonatkoztak és a kéziratok megszerkesztésére is. Minden írásról szavaztunk.

N. B.: Körolvásás ment? A tíz szerkesztő mindent elolvasott?

KENEDI JÁNOS: Körben, mindent mindenki – mindent elolvastunk.

RÉZ PÁL: Mindjárt az elején én mondtam, hogy ez egy népfrontos antológia, és hogy ha meg akarunk nyerni olyan embereket, mint, mondjuk, Illyés vagy Vas István vagy tudom is én, kicsoda, akkor korrektnek kell lenniünk, és nem kell véres szövegeket beletennünk. Mert az velük szemben nem korrekt, hogy ők adnak egy ilyen, olyan írást, ami belekerül egy antológiába, ahol más azt mondja, hogy Kádár egy véreskezű gyilkos.

N. B.: Ez igaz, de hát akkor is lehetnek...

RÉZ PÁL: Hát persze, hogy igaz. És ez velük szemben nem volna korrekt, mert ők nem egy ilyen antológiába szánták az írásukat.

KIS JÁNOS: Tény, hogy eleve eldöntöttük: a kéziratot, mikor összeáll, benyújtjuk a kiadóhoz, azt is eleve eldöntve, hogy szelektálásról, csemegézésről, válogatásról nem

lehet szó. Vagy egészben jelenik meg Weöres Sándor kétsorosával a végén, vagy se-hogy. De mégis ez egy olyan, a másik oldalról jóhiszeműséget feltételező gesztus, ami azok számára, akik szamizdatnak vagy ellenzéki vállalkozásnak a közelébe sem akarnak lenni, garancia arra, hogy ez nem az.

KENEDI JÁNOS: A legnagyobb vita az emigráció körül volt, félelmi és egyéb okokból. Magyar értelmiségiek vegyének részt benne, de ne együtt az emigrációval. És akkor erről a szerkesztőbizottság szavazott, és a szavazat úgy dőlt el, hogy nem kérünk fel emigráns szerzőt.

KIS JÁNOS: Hogy a politikai emigrációból ki az, aki igen és ki az, aki nem, X miért igen és Y miért nem, ez sokkal nehezebben eldönthető kérdés. Tehát nem elfogadhatatlan, ha ez ennyire fontos azok számára, akik igyekeznek minél közelebb húzni a legalitás határaihoz ezt a vállalkozást, így hát én ezt végül elfogadtam.

KODOLÁNYI GYULA: Teljesen természetes volt a szerzők és a könyv szerkesztői részéről, hogy engem megkerestek. Hát tudtak, ugye, a Bibó családhoz fűződő kapcsolatmról, ezért is kerestek meg. Ma újra elolvastam az írásomat – normális ember, ugye, elfelejti a régi írásait, és azt gondolom, hogyha nincsen túlságosan magától, ugye végletesen eltelve, akkor elfelejti a saját írásait – és hát érdeklődéssel olvastam, hogy én ezt is írtam meg azt is, és felidéztem azokat az időket. És azt állapítottam meg, hogy meg tudtam úgy írni ezt, mintha egy szabad országban írtam volna. Tehát ez nagyon nyílt írás, elég kemény dolgok vannak leírva benne, nem szélsőségesen, de igen kemény tényállítások sorában. És ez azért érdekes, mert hiszen mikor írni kezdtük ezeket, még az volt a remény, hogy ez könyvként meg fog jelenni.

DALOS GYÖRGY: A *Bibó-émlékkönyv*be felkért szerzőkből 76-an voltak hajlandók írni, és ebből a 76-ból a demokratikus ellenzék szűkebb köréhez talán, ha 10-en vagy 12-en tartoztak. És a 76 között több Kossuth-díjas volt, igen jelentős arányban párttagok is voltak, tehát nem lehetett azt mondani, hogy mindez a szűk demokratikus ellenzék megmozdulása.

RADNÓTI SÁNDOR: Mindenki, aki valamilyen módon elégedetlen volt a kádári kompromisszum természetével és valamilyen irányba kiutat keresett ebből, akárcsak tisztán morálisan, annak számára Bibó integráló személyiség volt, és ezt mutatta meg ez a maga nemében hihetetlenül jelentős könyv.

N. B.: Miként írod is az utánkiadás előszavában, kedves Pali, már akkor megfogadtátok, hogy senkit sem fogtok utólag kiadni vagy szegyenbe hozni azzal, hogy meghátrált, és nem adott írást az emlékkönyvhöz.

RÉZ PÁL: Azt hiszem, ez az egyik legradikálisabb szerkesztőnek, Kenedinek volt a javaslat, és én ezzel nagyon egyetértettem. Na most, a felkértek, akik nem írtak, azoknak egy része azt mondta, hogy nem akarja kockáztatni az életét meg az állását. Azután volt olyan, és ez nagyon meglepett, hogy valaki azt mondta nekem: „egy kommunistáról én nem írok dicséző cikket”. Bibót kommunistának tekintette! Aztán volt olyan is, aki azt mondta, neki nincs mondanivalója, nem érdekli annyira ez a téma, és őszintén mondta. Ilyenkor azt mondtuk, írhat másról is, csak ajánlja Bibónak. De akár-hogy nézzük, ebből egy nagy névsor lett végül. Ugye, hát ott volt Illyés, ott volt Vas Pista, ott volt Weöres Sándor és ott volt Szűcs Jenő. Szerintem az a legjobb tanulmány benne...

N. B.: A Szűcs Jenőé?

R. P.: Igen. A Szűcs Jenőé.

IFJ. BIBÓ ISTVÁN: Én nagyon óvakodtam attól, hogy beleszóljak, ki ír vagy ki nem ír az emlékkönyve, amit aztán nekem is elmondtak ezek az ellenzékiek, hogy ez készül. Mondom, jó, hát én nem javaslok senkit és nem leszek megsértve, hogy ki ír vagy nem ír, mert ez egy zsákutca lenne. Ne a család mondja meg és ítélkezzen azok fölött, hogy a részvételt ki vállalja és ki nem.

N. B.: Te közvetítőként nem is segítettél?

B. I.: Nem volt rá szükség. Vagy én azt mondtam, hogy az a jó, ha a magyar szellemi élet tiszteleg, és ezt nem a család mozgatja. Ha valaki olyasmit akar írni, amihez szükség van arra, hogy közöljek valami adatot, azt én nagyon szívesen megteszem. De én távol tartottam magam akkor is attól, hogy bárkinek előttem kelljen magyarázkodnia, hogy miért nem ír az emlékkönyvbe. Hát miért hallgassam én ezt, és mondjam neki, „igazad van” vagy „nincs igazad” – az egyik rosszabb, mint a másik.

N. B.: Voltak visszaadott kéziratok?

KENEDI JÁNOS: Igen.

N. B.: De kért és azután visszaadott, vagy kéretlenül bejött, majd visszaadott is?

K. J.: Nem, csak felkért kézirat volt benne. Egyet visszaadtunk, az abszolút provokációból írt szöveg volt, a Zsille Zoltáné. Felosztottuk a szerzőket egymás között, Zsille hozzám tartozott. Ő írt egy kifejezetten provokatív írást, ami a felkérés alapelveivel nem fért össze, egy gyűlölködő, vadul komcsizó írást.

RÉZ PÁL: Elég nagy viták voltak személyekről. Én ott is megalkuvó voltam. Tulajdonképpen én egy opportunista pasas vagyok, mert ajánlottam tehetséges, kiváló szakembereket, nagy presztízzsel, ám akik többé-kevésbé lefeküdtek a rendszernek, és aztán jó néhány esetben leszavazott a társaság.

N. B.: Igen?

R. P.: Igen. Nem volt szavazás egyébként, ez nem volt formális, azt hiszem, soha. De kiderült, hogy a többség nem akarja, orvosok meg nem tudom kicsodák, akiket ajánlottam, és akik még vállalták is volna, mert ismerték Bibót, valami kapcsolatuk is volt vele. De hát a többiek azt mondták, nem, ez nagyon-nagyon a rendszer embere.

N. B.: Bibó István egykori elitélt társai, '56-os rabtársai is többen megszólalnak a három kötetben. Tőlük is szép írások vannak.

KENEDI JÁNOS: Ezek többnyire Göncz Árpádnak köszönhetőek, aki végigjárta az '56-os bajtársait.

N. B.: Például Bali Sándort, RácZ Sándort?

K. J.: Igen. Mondom, mindenkinek voltak szerzői. Mérei, azt hiszem, az én szerzőm volt, de ez véletlen, mert mi különben is igen jó barátságban voltunk. De Árpád azután több fontos '56-ost is bevont.

TORNAI JÓZSEF: Folyton kitoltuk a határidőket, de végül azt mondtuk, nincs tovább. Volt már kellő mennyiség a legkülönfélébb irányokból. Szóval nagyon érdekes, hogy papoktól, íróktól, értelmiségiektől, festőktől, zeneszerzőktől, ilyen-olyan volt kommunistáktól jöttek írások; hát a legtöbb, azt hiszem, mégis az íróktól jött. Emlékszem például a Csurkáéra, a *Bibó-felejtés* című esszéjére, ami fantasztikusan jó. Általában

igen színvonalas írások voltak. Amikor lezártuk a határidőt, átadtuk a kéziratokat gépirónóknak, akik már pénzért dolgoztak.

RÉZ PÁL: És ez volt az a könyv, ami után nem járt senkinek honorárium, hanem mi fizettünk magunknak, vagyis a könyvnek, hogy megjelenhessen. Mert azért pénzbe került, habár a gépelés olcsó volt, az a rengeteg kéziratmásoló munka. Úgyhogy nem tudom, talán ezer vagy kétezer forintot adott be rá mindenki.

TORNAI JÓZSEF: Hát azt mondta Donáth Feri bácsi meg mások is: „Nézzétek, Illyés Gyulához ti jártok, ti vagytok vele jóban, hozzátok el tőle a pénzt.” Hát Csoórral egy kicsit behúztuk a nyakunkat, hogy az nem lesz olyan egyszerű, de aztán Sanyi nagyon ügyesen úgy kezdte, hogy „Gyula bácsi, hát végre kész a *Bibó-émlékkönyv* – ugye, Illyés már rég leadta a kéziratát, tudta, hogy készül –, úgyhogy ez örömhír, legépeltet-tük, de Gyula bácsi, itt, ugye, most ez olyan kiadvány lesz, ahol a szerzőknek kell érte fizetni.” Hát még nem történt semmi, vacsora közben ültünk fönt a Rózsadombon, ott volt Flóra is, és akkor nagy nehezen: „Mégis hát mire gondolnak?” kérdezte Illyés. „Hát ugye – mondta Csoóri Sanyi –, mivel Gyula bácsi valószínűleg a legrangosabb – nem is így, még finomabban fogalmazott, szóval: – a legjelentősebb költő a könyvben, úgy 4-5 ezer forint...” Mire Illyés fölállt: „Flóra, hallotta ezt? Az ember beengedi őket a házába, azt hiszi, barátok, erre kiderül, hogy rablók, és ki akarják fosztani – hát ki innen!” Utána mondta: „Na, üljetek már le. Flóra add át a pénzt, stb.” Mikor eljöttünk, mondtam is Sanyinak, mi lenne, ha egyszer komolyan vennék ezeket a nagy beugratásokat?

RÉZ PÁL: Donáth a végén bevitte a Gondolat Kiadóhoz, ahol az igazgatónő neki valami régi elvtársnője volt, nem tudom, hogy hívták. Bevitte, és a nő nagy zavartan azt mondta, hogy átveszi. Majd egy hónap múlva közölte, hogy nem kell. Nyilván a pártközpontba fölküldte, és ezt az utasítást kapta. Mindezt azért csináltuk – azt hiszem, Donáthék javaslatára, mert ők voltak a mozgalmi múltú emberek –, hogy ha baj lesz, mondhatjuk, mi ezt megjelenésre szántuk. Ahogy Kis János is először fölküldte a Havel letartóztatása elleni tiltakozást az MTI-nek meg a pártközpontnak, meg tudom is én még hová, azzal, hogy mi ezt nem ellenforradalmárként csináltuk. Habár mi biztosra vettük, ezt nem fogják kiadni.

KODOLÁNYI GYULA: Utána kikerült, volt ennek egy belső [pártközponti] értékelése, ugye, az Aczélék-féle értékelés.

N. B.: Ez a bizonyos Knopp-Kornidesz-féle jelentés a *Bibó-émlékkönyv* írásairól és szerzőiről?

KODOLÁNYI GYULA: Igen. Ez egy óriási botrány volt persze, gondolhatod, mekkorát szólt. És volt egy szerzői csoport, melyet ők „konstruktív ellenzékinek” tituláltak, vagy ilyesmi, és ők engem ebbe tettek bele.

RÉZ PÁL: Volt egy olyan kategória, amibe Mérei és én is beletartoztunk, a „renegátok.” Ez volt ránk a közös szitokszó. És ezeket olyan munkahelyre kell helyezni, javasolta a jelentés, ahol nem érintkezhetnek emberekkel. Például könyvtárba... Ami éktelen hülyeség, mert egy könyvtárban nagyon is sokakkal érintkezhet az ember.

TORNAI JÓZSEF: Engem „misztikus nacionalistának” címkéztek.

N. B.: Tényleg?

T. J.: Igen. Nagyon tetszett nekem ez a kifejezés, bár nem tudom pontosan mit jelent. De szellemes, nem?

N. B.: Teljesen egyedi kategória.

T. J.: Úgyhogy aztán, mint már említettem, ezeket a példányokat ide-oda adtuk kölcsön. Emlékezetem szerint hetven példányt gépeltek le a gépíróknak.

KODOLÁNYI GYULA: Óriási dolog, hogy ez megszületett, mert azt gondolom, itt nemcsak Bibó Istvánról van szó, és nemcsak arról, hogy az ő személye mit tudott generálni, hanem az is megmutatkozik, milyen volt a szellemi ereje a magyar értelmiségnek ez időben. Ezt semmi más kiadvány nem demonstrálja így. Biztos, hogy maradtak ki emberek, akik benne lehettek volna, de azért így is nagyon komoly a lista, és az írásokban rengeteg jó gondolat van.

ANDRÁSFALVY BERTALAN: Tulajdonképpen most nem is a bibói gondolatkörre gondolok, hanem arra, ami létrehozta ezt a kötetet. Hogy ez az, amit már Széchenyi is hiányolt, hogy „nincs elmesúrlódás” köztünk. Vagyis mi nem tárgyaljuk meg a nézeteinket, hanem kategorizálunk és kitarunk a magunk nézete mellett. Nem ütköztetjük, és nem jutunk egymással egyezsége egy közös minimum fölé, és ez máig tart.

Személyes

N. B.: Említs néhányat a közeli, bizalmas barátok közül, akikkel a családnak kapcsolata volt a hetvenes években.

IFJ. BIBÓ ISTVÁN: Hát nézd, Illyés Gyula, Sárközi Márta, aki sajnos az apám szabadulása után három évvel meghalt. Ők anyámat a börtönévek alatt is nagyon segítették és támogatták. Emlékszem, diákként még engem is két-három havonta meghívtak hozzájuk. És amikor Illyés Gyula lánya, Ika hazajött – mert ő Franciaországban járt középiskolába, és itthon érettségizett –, megkértek, hogy tanítsam matematikára. És a kialakított díj háromszorosát kaptam mindig, ami, persze tudtam, anyámnak szól, és meg se fordult a fejemben, hogy én azt önérzetesen visszadugdossam Illyés Gyula zsebébe. Szóval nagyon tapintatos módon, de állandóan, ilyen értelemben segítettek és mellettünk álltak.

ILLYÉS MÁRIA: Amikor a '63-as amnesztiával Bibó István kijött a börtönből, Pistának nem volt telefonjuk, mert elvették, és nekem telefonált az utcáról valaki, aki nyilván már kint volt [a börtönből szabadult], hogy menjek át Bibóékhoz, és mondjam meg: Pista bácsi nemsokára jönni fog, mert már a civil ruhájáért áll sorban. És akkor Pista nyitott ajtót, és mondom: „Pista, apád a ruhájáért áll sorban”, és akkor, emlékszem, elfutotta a szemét a könny... De Boriska néni nem volt otthon, ő még dolgozott akkor.

N. B.: Édesapád, gondolom, megosztott veled, veletek is sok mindent a kapcsolataiból, találkozásaiból.

IFJ. BIBÓ ISTVÁN: Anyám mindig egy kicsit aggodalmaskodott, és apám, mivel hat évig elég nehéz terhet rótt anyámra, ezt respektálta. Ugyanakkor nem zárkózott el végül is az elől, hogy az ellenzéki fiatalokkal találkozzék, bár különböző helyzetűek voltak. Mert tudta például, hogy Kenedi János bibliográfiát csinált a munkáiról. Én ugyan máig szégyellem, hogy ebben nem segítettem. Azzal együtt, hogy anyám attól is félt, hogy nem tudják eldönteni, ki a provokátor.

SZILÁGYI SÁNDOR: Ezek tulajdonképpen konspiratív beszélgetések vagy konspiratív találkozók voltak, mert Boriska néni nagyon féltette a férjét. Mondjuk, megvolt rá minden oka, ugye az apját bebörtönözték, a férjét bebörtönözték, és nagyon ügyeltünk rá, hogy ne provokáljuk semmivel, hangsúlyozottan a történelmi témáknál maradtunk. De egyszer teljesen váratlanul Bibóból előtört '56, és elkezdett a forradalomról beszélni. Mert ő a XX. század legizgalmasabb szocialista kísérletét látta az '56-os forradalomban, szerintem teljes joggal.

KONRÁD GYÖRGY: Az az ő nagy gesztusa ugye, hogy bent marad a Parlamentben, nem kér menedékgjogot, hanem teszi a dolgát. Az ő dolga pedig, hogy miniszter legyen. Úgyhogy ez klasszikus értelmiségi gesztus volt számomra, és ha jól emlékszem, az írásomban erről is van néhány oldal az emlékkönyvben. Hogy ott van a Parlamentben a miniszteri dolgozósobájában, és jönnek a szovjet katonák, és egy orosz legény beszól, hát maga itt micsoda? Azt mondja, én miniszter vagyok. Hát erre az nagy tisztelettel odaállt őrként az ajtaja elé és vigyázott rá, védte mindenféle zaklatástól.

KOVÁCS ISTVÁN: Fantasztikus hősi helytállás, ami páratlan a világtörténelemben, hogy valaki egy elfoglalt Parlamentben egyedül felveszi a küzdelmet egy világbirodalom ellen. És tulajdonképpen győz. Mert megírja a kiáltványát, és hogy mi lenne az '56-os helyzet megoldási kísérlete. Hát erről még nem született film. És akkor kimegy a Parlamentből még, azt hiszem, átjön a hídon is, ahol véletlenül még rá is lőnek, talán éppen a forradalmárok, majd bedobálja a nyugati nagykövetségekre a kiáltványait. Ez a hihetetlen bátor ember és éleslátó szellem felmérte, hogy e reménytelen helyzetben is hogyan lehet küzdeni. És ezért számomra Bibó István egy kivételes magyar történelmi hősként jelent meg. Egyébként ugyanilyen volt Bem József is, aki soha nem ismerte a reménytelenséget. Tehát az volt a vezérelve, hogy a legesélytelenebb helyzetben is vállalni kell a küzdelmet.

Gondolatok

SZILÁGYI SÁNDOR: Engem két dolog fogott meg benne, egyrészt a gondolkodásának a szelídsége, másrészt a szenvedélyessége. És ez most látszólag talán olyan, mintha elmentés lenne, pedig ő úgy volt szenvedélyes és úgy volt abszolút elkötelezett egy ügy iránt, nevezetesen az '56-os forradalom ügye iránt, hogy egy pillanatra sem volt *kommunistaellenes*. Hanem ő elkötelezetten *kommunista diktatúraellenes* volt, anélkül, hogy ebben akár egy percig is bármi gyűlölködés vagy indulat megjelent volna.

TORNAI JÓZSEF: Bibó itt fogalmazza meg azt a nagyszerű elvét, hogy a hatalomátvétel csak erőszakkal történhet, de egy győztes forradalom utána bölcsen azon igyekszik, hogy a társadalomban minél nagyobb legyen a szabadság, és minél kisebb a félelem. Itt pedig a minél több erőszak és a nulla szabadság következett, ha nagyon leegyszerűsítem. Ez volt az alapelve a nácizmusnak meg a bolsevizmusnak. Semmi szabadság, annál nagyobb erőszak, és mint ember, mint személy teljesen megszűnsz létezni. Nagyon érdekes, hogy ilyen szempontból Kádár a maga módján bölcs volt, ahogy a tökéletes győzelem után meghirdette, hogy „aki nincs ellenünk, velünk van”, és ezzel fokozatosan enyhítette a társadalmi feszültséget.

RADNÓTI SÁNDOR: Azt mondhatnám, hogy a Bibó-életműben a maradandó elem, ami ma aztán egészen különlegesen aktuális, az az, hogy egy modern, pozitív, jól szervezett államban nincs belső ellenség. Vannak persze, mint minden államban, bűnözők, de nincs belső ellenség, hanem az összes vitát, konfliktust tárgyalásos alapon kell

megoldani, és nem szabad és nem lehet kijelölni az ország egyik részét a másikkal szemben belső ellenségként, mint „idegenszívút”, „hazátlan bitangot” és így tovább.

IFJ. BIBÓ ISTVÁN: Az egész életmű megbízhatóan helytáll magáért. Nekem ugye központi rögeszmém, amit mindig eszembe jut hangsúlyozni, hogy az apám veszélyjelzései fantasztikusan reálisak voltak. Tehát amikor '56 mérlegét megvonja, azt mondja, hogy a kapitalizmussal az a baj, hogy a nagy vagyonok felelőtlenek, és ez nem fogja megszüntetni az elégedetlenséget, ami időről időre föltámad. És most látjuk, hogy a válság a nagybankok felelőtenségéből tört ki, annak ellenére, hogy abszolút távol áll tőle ez a fajta demagógia, hogy a nagybankok összeesküsznek a magyarság ellen, szóval ezek a primitív baromságok. De erre mint veszélyre ugyanúgy figyelmeztet, hogy az ilyen gondolatmenetek hova vezetnek. És az, hogy itt tényleg van egyfajta felelőtenség, ez például ott le van írva.

ANDRÁSFALVY BERTALAN: Ez a kérdés, amibe itt belekaptam, izgatott engem végig, egész életemen át, és a terepmunkáim során arra a meggyőződésre jutottam, hogy egy szűk érdekcsoport szemszögéből látjuk a magyar történelmet is, holott a fontos történelmi események nem a harctereken és a királyi udvarban dőltek el. Hanem azon, hogy van-e életerejé a népeknek. Mi ez az életerő? Hogy van-e gyermeke elég. Sajnos ennyire leszűkítve mutatkozik meg az is, hogy a magyarság sorsa akkor roppant meg, amikor meggyengült a népesedése.

N. B.: Mindez Bibóhoz hogy kapcsolódik?

A. B.: Hát úgy, hogy ő is a belső okokban látja a bajt. Tehát a társadalom belső tartása, a szolidaritás, a közösség szakad meg, és ennek a következménye lesz minden, országot érintő csapás.

KIS JÁNOS: Ez a fajta társadalmi egyenlőség-ideál, ami az ő gondolkodását meghatározta, nem lehetséges az egyén méltóságának tiszteletben tartása nélkül – ez pedig nem lehetséges alapvetően morális jogok elismerése nélkül – ez pedig nem tud működni jogállam nélkül, hatalommegosztás nélkül és a többpártrendszerű demokrácia nélkül.

DURAY MIKLÓS: A mai napig nem értem, hogy Bibóról miért az a vélemény alakult ki, hogy ő baloldali. Mi az, hogy baloldali? Ő egy értelmiségi volt, egy szabadon gondolkodó értelmiségi, aki nemzetben gondolkodott, azaz a nemzet szociális határai között és a nemzet működésének lehetséges keretei között. Ő, hogy mondjam, pólusoktól semleges értelmiségi volt. Ő amit kifejtett, éppúgy megfelelt a nemzetileg elkötelezett baloldalnak, mint a nemzetileg elkötelezett jobboldalnak. Gondoljuk végig, hogy 1918-tól 1947-ig min kellett végigmennie a magyar nemzetnek. És nemcsak a szétदारabolásra gondolok, hanem a két világháborúra és azok következményeire. Ebből ki kellett hozni a nemzetet, ebben nincs bal- és jobboldal, s ebben Bibó István szerintem a legtökéletesebb elméleti szerkezetet állította fel. Hogy ezt nem lehetett teljesen követni, az más dolog, mert a politika nem elméleti kérdés. De a politikus, az meríthet az elméletből.

IFJ. BIBÓ ISTVÁN: Tehát a kritika arra jó, hogy az ember a valósággal és mellelég önmagával normális viszonyban legyen. Az nem nyavalygás, büntudat vagy önpocskondiázás, hanem egyszerűen a valósággal való normális viszony része, amit, ha az ember kiiktat, mert szégyell valamit, vagy mert azt hiszi, attól ő gyengébb lesz, ha

önkritikus, abból nagy baj lehet. Látjuk, hogy ez akár az egyéni életben, akár a történelemben hova vezet.

VAJDA MIHÁLY: Minden volt ő, csak megalkuvó nem, pedig ez az ember nagy híve volt a kompromisszumoknak. Kössünk őszinte kompromisszumokat! Mondjuk ki, hogy mi az álláspontunk, te is mondd meg, hogy mi a tiéd, és aztán nézzük meg, hogy ezen az alapon hogy tudunk egymással együttműködni. Mert néha muszáj együttműködni. De ki volt még ilyen, aki ezt ennyire konzekvensen nemcsak végiggondolta, hanem az életében tulajdonképpen meg is élte?

N. B.: És érvényre juttatta.

SZILÁGYI SÁNDOR: Ő egy hatalom nélküli, az emberre rátelepedő hatalom nélküli társadalmat tartott ideálisnak. Nem volt bázisdemokrata, tehát azt tudta, hogy bizonyos központi hatalomra és bizonyos helyi hatalmakra szükség van. Csak úgy fogta föl, hogy ezeket különféle intézményes módokon ellenőrizni kell. Tehát ő szolgáló közígazgatásban, szolgáló hatalomban gondolkodott. Amit ő mindig is mondott, hogy az értelmiségnek a szolgálat lenne a feladata, nem az uralkodás és hivalkodás.

RÉZ PÁL: Óriási tolerancia volt benne. Na most egy dolog engem mindig is izgatott, és közöltünk is erről tanulmányt, hogy a vallásos hitnek milyen szerepe volt ebben Bibónál.

N. B.: A vallási és hitéletben s a ti vallásos nevelésekben ő mennyire vett részt?

IFJ. BIBÓ ISTVÁN: Az érdekes volt, mert amit a böcsület megkívánt, azt bátran megtette. Ami azt jelentette, hogy mi a Rákosi-korszakban jártunk hittanra. Ez mégiscsak Ravasz László püspök családja volt. De apám nem volt intenzív templomjáró, ő magát szabad gondolkodó kereszténynek tartotta és nem keresztény szabad gondolkodónak – mert ugye mind a kettő használható jelzőként is, főnévként is. De hogy a főnév a keresztény és a melléknév a szabad gondolkodó, ez azt jelenti, hogy teológiailag ő Krisztus személyét rendkívül intenzíven, majdhogynem személyesnek érzi, és hogy a börtönben nagyobb erők jelenlétét érezte maga körül. És ő tudja, mi a bűn, tudja, mi az imádság, és tudja, mi a bűnbocsánat. Ennyit mondott és ennél többet nem.

VAJDA MIHÁLY: A kilencvenes évek elején Dénes Iván Zoltán rendezett Szegeden egy nagy Bibó-konferenciát. És az volt *clue*-ja az egész kerekasztalnak, ami az első napot vagy az egész konferenciát zárta, hogy „Bibó ma nem aktuális”. Már miért nem aktuális ma?

N. B.: 1991-ben?

V. M.: Nem tudom, hogy '91-92-93-ban, de annál később már nem lehetett.

N. B.: Tehát közvetlenül a rendszerváltás után...

V. M.: Igen, egy-két évvel azután. Miért nem aktuális? Ezt nem nagyon tudták maguknak se megmagyarázni. Valószínűleg azért, mert számukra az alapvető kérdés nem az volt, hogy miként tudunk békében megenni a másként gondolkodókkal, hanem hogyan tudjuk a magunk számára megszerezni a hatalmat, ez pedig Bibót soha nem érdekelte. Ezt a kérdést ő soha nem tette fel. Nem volt neki olyan pártja, amelynek nevében föltette volna. De nem véletlenül nem volt olyan pártja, nem akart pártpolitikát folytatni. Akkor viszont Bibó már nem aktuális?

IFJ. BIBÓ ISTVÁN: Lehet, hogy megint lesz majd valami reneszánsza. Én mindenesetre azt gondolom amikor emlegetik, hogy már megint Bibó-felejtés van, hogy nem az,

hanem Bibó-hallgatás van, szóval nem bántjuk, de nem is hivatkozunk rá. Engem ez nem zavar. Én már annak is örültem, amikor Torgyán abbahagyta, hogy Bibó Istvánra hivatkozzon... És ettől függetlenül azt gondolom, tananyag az egyetemeken, s aki még hajlandó olvasni, az olvashatja. Hát ezzel a legfőbb bánatunk orvosolva van, legalábbis amit a Kádár-rendszer idején otthon éreztünk, hogy neki egyetemen kéne tanítania, és e helyett otthon, az asztalnál két embernek mondja el, ha épp valamiről megkérdezzük, hogy mit gondol erről vagy arról. És az csak nem lesz mégsem, hogy a könyvtárakból zárt anyagba viszik majd megint a műveit, remélhetőleg, ez nem lesz.

RADNÓTI SÁNDOR: Bibó volt az, aki mindenkit összekötött. Ez volt az ő funkciója, hogy az ő magasságában, az ő fényében a népi-urbánus ellentét eltörpült, és a jobboldal-baloldal ellentét jelentéktelenné vált, és az Európa kontra Magyarország ellentét nemkülönben. Egyszerűen ezért volt, hogy Bibó neve tényleg mindenkit össze tudott kötni. És ha a rendszerváltás idején él még, aligha kétséges, hogy ő lesz az új magyar köz-társaság első elnöke.

SZILÁGYI SÁNDOR: Hát tényleg egy apafigurát veszítettünk el, és nemcsak én, azt hiszem. Egy olyan figurát, aki sokakat össze tudott fogni, nem úgy, hogy ő akarta minden áron összefogni, hanem a tekintélyével, a példájával. Inkább a példát mondanám. Tehát hogy nem véletlen volt egyébként Bibó olyan érzékeny a jézusi példára. Mert ő nem rádumálni akarta az embert, hogy így vagy úgy gondolkodjon, hanem egész egyszerűen a saját életével hitelesen megjelenített egy olyan példát, anélkül, hogy ezt akarta volna, ami sajnos, azt kell mondjam, a halálával eltűnt.

Temetés

KONRÁD GYÖRGY: Kevéssel azután, hogy hazajöttem, volt Bibó halála és temetése, úgy-hogy ez nagyon emlékezetes esemény volt számomra az óbudai temetőben.

N. B.: Magad is ott voltál?

K. GY.: Ott voltam, igen.

KENEDI JÁNOS: Amikor a halálhírért megtudtam, itt ültem, ennél az asztalnál, akkor egy-két órát gondolkoztam, aztán elővettem a Continental írógépem, és megírtam egy sírbeszédet. Nem beszéltem ezt meg senkivel, nem kértem ki senki véleményét. Csak azt mondtam, én ezt ott el fogom mondani, akármi történjék. Semmi misztifikáció nincs benne. Azt, hogy ezt a sírbeszédet megtartom, a fia, Bibó Pisti és Illyés is csak ott tudta meg. Talán aznap Kis Jancsinak és Bence Gyurinak adtam egy-egy példányt a szövegből, hogy ha elvinnének a zsaruk, ők olvassák föl.

TORNAI JÓZSEF: Bizonyos értelemben Illyés diplomatikusabb volt, bár nagyon Bibó mellett foglalt állást, de Kenedi még ennél is jobban, azt lehet mondani, szinte konkrét következtetéseket vont le. Nagyon nagy benyomást tett rám, és úgy éreztem, rohamosan csökken a félelem, mert ugye, minden diktatúrának ez a legerősebb fegyvere, hogy az emberek ösztönösen hajlamosak félni. Hát ez egy természetes emberi reakció, és lám, most nem féltek mégse elmenni erre a temetésre. Szóval ez nagy fordulat volt már.

SZILÁGYI SÁNDOR: Azt tudom, hogy nagyon sok ember volt. És azt is, hogy ott rám tört egy zokogás. Szóval nekem ez személyes ügy volt tényleg, pedig csak kétszer találkoztam vele, tehát nem emiatt. Valami olyasmi volt bennem, hogy tudtam, éreztem,

nincs rajta kívül többé senki, aki a magyar progresszió akkori teljességét meg tudja jeleníteni.

DURAY MIKLÓS: Amikor a halála hírért vettem, rettentő magányosságérzés vett rajtam erőt. Úgy éreztem, egyedül maradtunk, meghalt az az ember, aki képes a nemzetet összefogni. És ez rettentő érzés volt.

N. B.: Ilyen mélyen hatott a gyász hír önre? Anélkül, hogy egymást ismerték volna?

D. M.: Sőt, ez ugye 1979-ben történt, és azóta sem képes ezt képviselni senki.

N. B.: Már akkor ilyen tisztán látta Bibó jelentőségét?

D. M.: Én akkor úgy éreztem. És azóta se jelent meg a nemzet életében olyan valaki, aki azt tudta volna képviselni, azt az összefogó erőt, mint Bibó István.

KONRÁD GYÖRGY: Akkor hát megmaradt az óbudai temető képe. És innen hadd ugorjunk most '81-ig, mert akkor volt a forradalom 25. évfordulója. És híre ment a városban, hogy valami megemlékezés lesz, de nem lehetett tudni, hol. A szervezés nem volt tökéletes, mégis kitudódott, hogy a temetőben, Bibó sírjánál, mert Nagy Imre sírját senki se tudta, hol van pontosan. Úgyhogy szépen elmentem az óbudai temetőbe, ahol találkoztam Rév Istvánnal az úton. Aki mondta, hogy nézd csak, hány szerelmespár ödöng itt a temető sétányain. Ő tudta is, hogy kik ezek, mert a házukban volt valami magas állású személy, aki azt mondta, hogy kivezényelték a rendőrtiszti vagy altiszti iskola egész tanulói fűsárát, és az volt a dolguk, hogy így, egymásba karoljanak. Ez nekem már ismerős látvány volt, mert mielőtt engem letartóztattak volna, akkor is folyton ott csókolózott a kapualjban egy fiatal ember egy hölgygel, én pedig éreztem, hogy ez a szerelem nem lehet annyira mély, hogy egy csók ilyen sokáig tartson.

Epilógus

SZILÁGYI SÁNDOR: Én nagyon fontosnak tartottam, hogy Bibó halála és az emlékkönyv nagy sikere után ez a szellemi hagyaték ne menjen feledésbe. Amúgy sem szeretem ezt, ami Magyarországra sajnos jellemző, hogy vannak nagy fölfutások, és akkor mindenkitől másról se hallasz, mint „Bibó, Bibó, Bibó”, és semmi másról nem lehet beszélni. De az, hogy valaki folyamatosan évtizedekig jelen legyen, úgy, ahogyan kell, az nincs, vagy nem nagyon van.

KENEDI JÁNOS: Mi ezt egy sorozatnak szántuk, itt a többes szám első személyt Donáthra, Kis Jancsira, Bencére és magamra értettem. Megbeszéltük, hogy az emlékkönyvet megcsináljuk, aztán tartunk egy – az elején úgy hívtuk, „szárszói találkozót”. De aztán erről leszoktunk, és megcsináltuk a monori találkozót, sőt, még egyet, és Donáth terve az volt, hogy akkor utána tartunk egy '56-os konferenciát.

DALOS GYÖRGY: Azért volt hatalmas dolog ez a Charta '79 és a *Bibó-emlékkönyv*, mert ebből a szűkagyú magyar provincializmusból sikerült a diktatúra kellős közepén valamit mégis visszavenni. Akárhány példánnyal, érted? Az, hogy van egy nagy magyar demokrata és annyi, ha más nem, annyi tart össze engem Kodolányi Gyulával, hogy én is tisztetem, ő is tiszteli, bár másként értelmezi.

N. B.: Lehet, hogy ez lenne a demokratikus minimum?

D. Gy.: Hát semmi. Ez a civilizáció.

A Bibó-emlékkönyv (1979) szerzői:

Andrásfalvy Bertalan néprajzkutató (Pécs), Bali Sándor szerszámgéplakatos, Beke László művészettörténész, Bence György filozófus, Berkovits György szociológus, Bertalan László szociológus, Bojtár Endre irodalomtörténész, Csalog Zsolt író, szociológus, Csoóri Sándor író, Csurka István író, Csűrös Miklós irodalomtörténész, kritikus, Dalos György író, Domokos Mátyás kritikus, Donáth Ferenc közgazdász, Duray Miklós geológus (Pozsony), Éliás József református lelkész (Debrecen), Endreffy Zoltán filozófus, Eörsi István író, Erdei Sándor újságíró, kritikus, Erdélyi Ágnes filozófus, Fazekas László költő, Fekete Gyula író, Fodor András író, Fügedi Erik történész, Gáli József író, Gelléri András vegyész, Göncz Árpád író, Granasztói György történész, Granasztói Pál építész, író, Halda Alíz tanár, Haraszti Miklós író, Hegedűs László műszaki szerkesztő, Horváth Barna jogász, Illyés Gyula író, Juhász Pál szociológus, Kántor Lajos kritikus, irodalomtörténész (Kolozsvár), Kenedi János kritikus, Képes Géza író, Kis János filozófus, Kiss Ferenc irodalomtörténész, kritikus, Kiss Gy. Csaba irodalomtörténész, Kodolányi Gyula irodalomtörténész, író, Komlós Aladár irodalomtörténész, író, Konrád György író, Kovács András filozófus, Kovács István irodalomtörténész, író, Krokovay Zsolt filozófus, Lakatos István író, Litván György történész, Márványi Judit szerkesztő, Mérei Ferenc pszichológus, Mészöly Miklós író, Molnár Gusztáv filozófus (Bukarest), Németh Lajos művészettörténész, Niederhauser Emil történész, Oltványi Ambrus irodalomtörténész, Perjés Géza történész, Petri György író, Rác Pál mezőgazda, Radnóti Sándor kritikus, irodalomtörténész, Réz Pál műfordító, kritikus, Szalai Pál kritikus, Szántó Piroska festő, Szász János író (Bukarest), Szilágyi Sándor kritikus, Szűcs Jenő történész, Tamás Gáspár Miklós filozófus, Tordai Zádor filozófus, Tornai József író, Vályi Nagy Ervin református lelkész, Vajda Mihály filozófus, Varga Domokos író, szociológus, Vargyas Lajos néprzenekutató, Vas István író, Vezér Erzsébet irodalomtörténész, Weöres Sándor költő.

„Öregcserkész” igazolványa, 1932-33